

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЯВУ ТА СПРЯМОВАНОСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ

У статті представлені результати дослідження, проведеного автором за двома методиками по визначенню рівня і направленості правової культури в підлітків. Дослідження проводилося у двох групах – педагогічному коледжі та центрі "Молода гвардія".

Ключові слова: *правова культура, рівні правової культури, цінності.*

Правова культура є однією з основних базових цінностей свідомості людини, яка відображає її ставлення до дотримання нормативного законодавства та моральних цінностей в суспільстві.

Сучасні дослідження в галузі правознавства (О.Ф. Скаун, Ю.П. Битяк та ін.), соціології (Е.А. Гансова та ін.), педагогіки (Л.В. Твердохліб, М.К. Подберезський та ін.), психології (Л.М. Фрідман, І.Ю. Кулагіна та ін.) засвідчують, що в молодіжному середовищі спостерігається небажана тенденція до недотримання правової культури особистості, яка розвивається.

Існують різні підходи до визначення правової культури (О.Ф. Скаун, В.П. Сальников, М. Леськова, В. Леськов, С.С. Алексєєв, В.Ф. Дубровський та ін.). Це стосується також і виділення компонентів правової культури. Правова культура може охоплювати і суспільство взагалі, і соціальні групи й особистість окремо. Але всі автори, які вивчають правову культуру, наголошують, що вона є складовою частиною духовної культури особистості. Узагальнюючи доступні джерела, умовно ми визначили підходи до змісту правової культури: по-перше, дослідження, які спираються на суто лінгвістичні та логічні ознаки її сутності, по-друге, дослідження, в яких робиться спроба визначити правову культуру виходячи зі специфіки змісту її ознак та напрямів і, по-третє, дослідження, що розкривають особливості правової культури в різних видах діяльності особистості.

Так, до першого підходу ми відносимо В.П. Сальникова, який характеризував правову культуру як "правовий феномен, особливе соціальне явище, яке охоплює усю сукупність найважливіших компонентів юридичної реальності" [5, 17].

Науковці, які працюють у галузі права, зазначають, що визначення та розкриття змісту такого багатоаспектного явища, як правова культура, є складним та дискусійним питанням. Це зумовлено тим, що вчені під час дослідження правової культури ставлять перед собою різні завдання та розглядають її під різними кутами зору [4, 48].

У цьому аспекті, О.Ф. Скаун визначає правову культуру через 3 зрізи: *інтелектуальний* – знання та інформованість стосовно законодавства; *емоційно-психологічний* – упевненість у необхідності законодавства та соціальної корисності законів та підзаконних актів; *поведінковий* – уміння користуватися законами та іншими нормативними документами у своїй діяльності [6, 455].

До другого підходу належать М. Леськова та В. Леськов, які вказують, що правова культура є досить об'ємною та багатоплановою. На їхню думку, правова культура – "певний рівень правового мислення і чуттєвого сприйняття правової дійсності, стан правотворчості, специфічні способи правової діяльності, ціннісні надбання матеріальних благ, створених людьми" [1, 13].

Деякі науковці дають визначення правової культури, яке характеризує специфіку цієї культури в окремих видах діяльності. Так, визначення правової культури, яке дається в роботі О.О. Міхно, стосується формування інтелектуальної культури майбутніх охоронців: "Правова культура – це система мотиваційної, теоретичної та практичної оснащеності особистості для успішного здійснення правової діяльності (сприйняття, розуміння, захист і творчість у галузі виховання правосвідомості і забезпечення правопорядку в суспільстві)" [2, 50]. До мотиваційного блоку відноситься інтерес до права, потреба в освоєнні досвіду правової діяльності; правові інтереси, цілі. Мотиваційна сфера також включає в себе емоції, які можуть виступати в ролі мотивів [7, 52-54].

Спираючись на свої дослідження, М.К. Подберезський вважає доцільним виділити окремо поняття правової культури вчителя – "відносно стійке структурне поєднання розумово-вольових і морально-психологічних інтегрованих між собою складників, які злагоджено і гармонійно взаємодіючи, проявляються у світоглядно-освітній, професійно-педагогічній діяльності і в приватному житті" [3, 16].

У педагогічній та віковій психології деякі фахівці поглиблюють попереднє бачення правової культури в аспекті притаманності її конкретним віковим групам. Так, Л.В. Твердохліб вважає, що, в залежності від суб'єкта – носія культури, спираючись на діяльнісний принцип психології, відповідно до якого особистість формується в діяльності й усі її характеристики опосередковуються через показники діяльності, пропонує таке визначення правової культури старшокласників: це соціально зумовлений рівень розвитку його особистості у сфері суспільно-правової діяльності. Компоненти правової культури старшокласника включають такі блоки: планування; виконання, реалізація плану; зворотний зв'язок і контроль результатів. При цьому автор, на основі власних досліджень засвідчує, що "лише у 55 % учнів старших класів склалося позитивне ставлення до права, як до особистісної цінності. При цьому у 2/3 з них воно носить стійкий і свідомий характер і в 1/3 з цих учнів позитивне ставлення до права нестабільне, ситуативне... У 45% старшокласників позитивне ставлення до права несформоване.

У тому числі 36% юнаків та дівчат виявили стійко негативне ставлення до права як до необхідної цінності особистісного плану". Ті ж тенденції визначають Л.М. Фрідман і І.Ю. Кулагіна [7, 46-48, 86-87].

Пізнання психологічних механізмів, що зумовлюють таку картину має актуальне як теоретичне, так і суто прикладне значення для сучасної педагогічної психології.

Що ж стосується психологічного розуміння терміна "правова культура", то в доступних джерелах не вдалося знайти чіткої характеристики цього поняття. Водночас, спираючись на аналіз, який ми провели, можемо як робочий підхід розглядати психологічний зміст правової культури як ставлення особистості до дотримання норм, правил поведінки, що склалися і діють у конкретному соціальному середовищі, регулюються нормативно-законодавчою базою, та сприйняття їх як цінності.

Кожна людина має прагнути дотримуватися правової культури, удосконалювати її так само, як вона прагне поліпшувати свою освіту, політичну, естетичну та моральну культуру [7, 41].

Особа з низьким рівнем правової культури виділяє лише очевидні випадки, коли мають місце порушення закону (вбивства, крадіжки та ін.), а безліч дрібних подій проходять повз її увагу (викидання сміття в неналежному місці та ін.) [7, 42].

Аналіз численних досліджень засвідчує, що переважно фахівці досліджують психологічні особливості правової культури опосередковано, не розкриваючи глибинних психологічних механізмів її формування та тих, які відображають прояв її змісту. Враховуючи ці та інші дані, у своїй роботі ми поставили за завдання: на 1 етапі дослідити психологічні особливості прояву правової культури, а також визначити її вираженість залежно від спрямованості на ту, чи іншу діяльність. Ми виходимо з припущення про те, що, розкривши різні рівні прояву та види спрямованості в майбутньому, на 2 етапі дослідження ми зможемо виділити суто психологічні властивості, які їх характеризують.

Рівень прояву правової культури відображає характер усвідомленості правових цінностей та їх дотримання в діяльності особистості, а спрямованість – ту конкретну її сферу, в якій вони реалізуються.

Для проведення дослідження нами було розроблено 2 методики. По-перше, опитувальник оцінки рівнів прояву правової культури, де згідно з інструкцією, на одному аркуші опитувані ставили своє ім'я та оцінювали самих себе за 5-ти бальною шкалою: 5 балів (дуже високий) характеризує людину, як таку, яка володіє різносторонніми знаннями в області права, яка чітко дотримується їх у всіх сферах своєї діяльності та прагне поповнювати ці знання. 4 бали (високий) – характеризує людину, яка володіє знаннями про норми правової культури, що регламентують її поведінку в основних видах діяльності та яка прагне їх дотримуватися. 3 бали (середній) – характеристика людини, яка розуміє основні норми правової культури, але іноді їх дотримується, іноді ні. 2 бали (нижче середнього) – характеризує людину, яка має уяву про норми правової культури та дотримується їх, коли їй це зручно (вигідно). 1 бал (низький) – характеризує людину, яка має поверхневе уявлення про правову культуру та не вважає її важливою в регламентації своєї поведінки (мета виправдовує засоби).

На другому аркуші був представлений список групи, де потрібно було анонімно, на кожного члена групи поставити оцінку за цією ж шкалою. Таким чином визначався суб'єктивний бал рівня правової культури, як стосовно самого себе, так і кожного члена групи. Обробка результатів за шкалою проводилась так: складалася таблиця з 3-х колонок, де напроти кожного імені в одну колонку ставилась самооцінка, у другу виводився середній арифметичний бал кожного члена групи за анонімними анкетами (експертна оцінка), а в третю – інтегральний бал, який ми виводили як середній арифметичний бал між експертною оцінкою та самооцінкою.

Емпіричним дослідженням було охоплено 159 осіб старшого підліткового віку. З загальної вибірки 129 осіб – студентів першого курсу педагогічного коледжу м. Одеси. Вік досліджуваних 15-16 років, 126 дівчат і 3 хлопця. Інші 30 осіб – відпочиваючі старшого загону в центрі "Молода гвардія". Вік досліджуваних 15-16 років: 17 дівчат і 13 хлопців.

По-друге, - опитувальник, який нараховує 10 питань, на які треба було дати відповідь за кількома варіантами або проранжувати запропоновані відповіді. Обробка отриманих даних за опитувальником проводилась так: підраховувались бали, одержані за кожним варіантом на кожне запитання. Після цього ми проводили ранжування отриманих відповідей, з одного боку, а з іншого – розглядали отримані дані на кожного досліджуваного окремо. Емпіричним дослідженням було охоплено 30 осіб старшого підліткового віку. Дослідження проводилось серед відпочиваючих старшого загону в центрі "Молода гвардія". Вік досліджуваних 15-16 років, 17 дівчат і 13 хлопців.

Виходячи з того, що максимальна оцінка суми балів по інтегральному показнику 5, на наш погляд, було доречно розділити опитуваних на 3 групи: 5 – 3,51 бали – високий, 3,5 – 2,51 бали – середній, 2,5 – 0 бали – низький. У результаті з загальної вибірки 159 осіб: з високим рівнем прояву – 105 осіб (66%), з середнім рівнем – 52 особи (33%), з низьким рівнем – 2 особи (1%).

Отримані результати дають підставу стверджувати, що переважна більшість підлітків достатньо усвідомлюють правову культуру. Майже відсутні ті, хто має мінімальний рівень, переважають середній та високий. У даному випадку можна говорити про потенціальні можливості підвищення середнього рівня. Водночас ми не виключаємо, що отримані дані на основі самооцінки можуть певною мірою бути завищеними або переоціненими. Результати фахівців показали, що саме в старшому підлітковому віці учні мають нахил до переоцінки для самоствердження. Це підтверджується зіставленням даних самооцінки і експертної оцінки.

Поглиблений аналіз засвідчує наявність достовірних статистичних розбіжностей серед тих, хто має високий рівень правової культури за показниками експертної оцінки й самооцінки ($t = -4,5129$; $p = 0,0003$) та самооцінки і інтегральної оцінки ($t = 4,4331$; $p = 0,0004$); між тими, хто має низький рівень за показниками експертної оцінки та самооцінки ($t = 4,6363$; $p = 0,043$) та самооцінки і інтегральної оцінки ($t = -4,5897$; $p = 0,044$).

Характерно, що несуттєва різниця прояву правової культури є між хлопцями та дівчатами. Визначаючи середній арифметичний інтегральний показник серед дівчат і серед хлопців, виявилось, що різниця становить у межах 0,4 бала.

Також існує наявність достовірних статистичних розбіжностей між хлопцями та дівчатами по показнику інтегральної оцінки ($t = 2,2410$; $p = 0,0331$).

Після обробки одержаних результатів дослідження по опитувальнику ми отримали такі дані: найбільше опитувані дотримуються правової культури "в умовах сім'ї", на другому місці – "в умовах навчальної діяльності", на третьому – "у взаємостосунках з друзями", на четвертому – "в умовах неформального спілкування". Правова культура для опитуваних це:

- на першому місці – "необхідність вести себе згідно встановленим в державі і суспільстві правилам";
- на другому – "необхідність будувати свою поведінку адекватно обставинам";
- на третьому – "дотримання моральних норм";
- на четвертому – "вимушена форма поведінки, пов'язана з непорушенням правил взаємодії".

Опитувані відмітили, що вони дотримуються правової культури: по-перше, "стабільно", по-друге, "на вимогу обставин", по-третє, "ситуативно", по-четверте, "рідко".

До дотримання правової культури опитуваних спонукає: на першому місці – "прагнення досягнути мети діяльності", на другому – "моральні принципи та переконання", на третьому – "боязнь порушити правила поведінки (покарання)".

Найчастіше підлітки не дотримуються правової культури "при емоційному зриві, напрузі", потім, "коли знають, що залишаться непокараними", далі "при суперництві" й "у побутовій взаємодії", і в останнє, - "при схваленні навколишніх". На думку опитуваних, на формування правової культури впливають такі чинники: на першому місці – "умови виховання в сім'ї", на другому – "умови формування релігійних цінностей", на третьому – "умови навчання", на четвертому – "умови неформальних взаємовідносин з друзями / ровесниками", на п'ятому – "умови інформаційно-духовного плану".

Не порушувати правову культуру опитуваних стримує: на першому місці – "боязнь покарання" і "власні моральні принципи", на другому – "сприйняття непристойних учинків інших у повсякденному житті". Найбільше, на думку підлітків, правова культура порушується у "сфері політики", на другому місці – "у неформальному спілкуванні", на третьому – "у сфері праці", на четвертому – "у медицині", на п'ятому – "у спорті", на шостому – "у навчанні".

Як вважали опитувані, некультурній поведінці людей сприяють: на першому місці – "погана особистісна емоційна стійкість і регуляція", на другому – "лицемірство, брехливість", на третьому – "егоїзм", на четвертому – "недостатність виховання", на п'ятому – "корисливість", на шостому – "наявність асоціальних захоплень". Підлітки вважають, що недотримуватись правової культури можна в таких ситуаціях: по-перше, "в екстрених ситуаціях", по-друге, "коли немає соціальної оцінки", по-третє, "в умовах військового положення".

Аналізуючи наведені дані ми можемо констатувати: найважливішим середовищем, де потрібно дотримуватися норм правової культури – є сім'я. Це можна пояснити віком досліджуваних, а по-друге, мабуть, тим, що на момент опитування підлітки вже деякий час знаходяться у віддаленні від батьків, близьких родичів. Навіть серед тих підлітків, які не мають батьків, сім'я дуже багато важить. На це вказували психологи, які працюють у центрі "Молода гвардія". В умовах рекреації, на відпочинку іноді проявляється недотримання правил неформального спілкування. Це можна пояснити тим, що підлітковий колектив у загонах центру "Молода гвардія" складається на досить короткий час – 21 день та в умовах відпочинку, без батьківського надзору підлітки почувають себе більш розслаблено. І тут дуже важлива роль психологів, які можуть скоректувати негативні прояви та спрямованості їх правової культури.

Значущим, на наш погляд, були відповіді, стосовно факторів формування правової культури, де опитувані на друге місце після сімейного виховання поставили релігійні цінності.

Страх покарання є однією з умов дотримання правової культури поряд з власними моральними цінностями, що показали результати двох взаємопов'язаних питань нашого опитувальника стосовно стримуючих факторів при недотриманні правової культури та ситуацій, коли опитувані цю культуру порушують.

Проведене дослідження дає підставу зробити попередні висновки:

- Психологічну сутність правової культури можна розглядати як ставлення особистості до дотримання норм, правил поведінки, що склалися і діють у конкретному соціальному середовищі, регулюються нормативно-законодавчою базою, та сприйняття їх як цінності.
- Показано, що в сучасній літературі недостатньо розкрити психологічні особливості прояву і спрямованості правової культури в підлітків. Що підлітковий вік є визначальним у формуванні правової культури, оскільки в юнацькому наступі персональна відповідальність за недотримання норм права.
- Побудований комплекс методів, які дозволили визначити самооцінку й експертну оцінку та оцінити рівні сформованості правової культури, а також визначити її прояв в різних видах діяльності підлітків.
- Встановлено, що з рівнем прояву правової культури підлітків можна поділити на 3 групи: з високим рівнем прояву – 66%, з середнім рівнем – 33%, з низьким рівнем – 1%. При цьому суттєвої різниці між хлопцями та дівчатами не відмічаємо.
- Доведено, що краще підлітки дотримуються правил правової культури в умовах сім'ї, гірше – при неформальному спілкуванні.
- Розкрито, що для дотримання правової культури страх покарання та власні моральні цінності є визначальними в даному віковому періоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Леськова М., Леськов В.* Розбудова державності: проблеми правової культури / М. Леськова, В. Леськов. – Рідна школа, 1998. – № 5. – С.13-16.
2. Міхно О.О. Теорія і методика формування інтелектуальної культури майбутніх правоохоронців у вищих закладах освіти МВС України / О.О. Міхно. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. – 234 с.
3. Подберезський М.К. Правова культура майбутнього вчителя: [монографія] / М.К. Подберезський / За ред. акад. АПН України, д. пед. н., проф. І.Ф. Прокопенко – Х.: Основа, 1997. – 220 с.
4. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: [монографія] / за ред. проф. Ю.П. Битяка та доц. І.В. Яковюка. – Х.: Право, 2007. – 248 с.
5. *Сальников В.П.* Правовая культура: проблемы формирования гражданского общества и правового государства / Сальников В.П. // Демократия и законность. — Самара, 1991. – С. 17.

6. Скакун О.Ф. Теория государства и права: [учебник] / О.Ф. Скакун. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

7. Твердохліб Л.В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу: [монографія] / Л.В. Твердохліб / МВС України, Луган. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незал. України; [Відп. ред. канд. пед. наук, доц. О.О. Міхно]. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – 262 с.

Подано до редакції 07.12.11
